

УДК 821.161.2.09:393

Тетяна Корнійчук(Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка)**ПОХОРОННИЙ РИТУАЛ В „ЕНЕЇДІ” І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО,
ЙОГО СПЕЦИФІКА ТА ФОРМИ ПРОВЕДЕННЯ**

Проаналізовано язичницько-християнські елементи похоронного обряду в „Енеїді” І. Котляревського; вказано на його специфіку та форми проведення.

Ключові слова: І. Котляревський, похоронний обряд, кремація, інгумація.

Наші предки вірили, що після смерті людина не втрачає зв'язків із найріднішими для себе людьми, а підтримує стосунки зі своєю общиною, родом. Система таких взаємозв'язків визначалася тими магічними властивостями, якими, в очах наших предків, наділявся покійник. Їй властивий амбівалентний характер. З одного боку, небіжчик перетворювався на своєрідного охоронця роду, допомагав рідним у певних життєвих ситуаціях (керував природними силами, впливав на здоров'я людей), з іншого – у разі зневажливого ставлення до себе міг капостити, шкодити своїм родичам. Тому люди намагалися з особливою увагою та турботою ставитися до покійників та їх вшанування, щоб викликати, в такий спосіб, до себе прихильність. Неабияку роль у цьому відіграло й правильне виконання похоронного обряду.

Похоронна ритуалістика завжди користувалася увагою дослідників. Сьогодні популярні праці Г. Булашева („Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях”, 1983), митрополита Іларіона (І. Огієнка) („Дохристиянські вірування українського народу”, 1991), П. Чубинського („Мудрість віків”, 1995), В. Гнатюка („Нарис української міфології”, 2000), І. Нечуя-Левицького („Світогляд українського народу. Ескіз української міфології”, 2003) та ін. Проте, незважаючи на таку достатньо показову базу дослідженого матеріалу, згадана тема залишається актуальною.

Нині завдання дослідників полягає в тому, щоб не тільки відшукати та охарактеризувати всі складові похоронного обряду, а й вказати, які саме культурні символи стоять за ними, яка їх семантика.

Метою даної статті є виявити та проаналізувати язичницько-християнські елементи похоронного обряду за сюжетом „Енеїди” І. Котляревського; спробувати розшифрувати їх сакральну символіку та магічне значення. Предметом дослідження в даному контексті можна вважати конкретні похоронні обрядодійства та окремі мотиви, пов'язані з ними.

Відомі дві форми поховань – закопування в землю (інгумація) та палення тіл (кремація). Обидві беруть свій початок ще з

дохристиянських часів. Учені й досі сперечаються щодо того, яка з них давніша. Так, Б. Рибаків схиляється до думки, що первісною формою поховань була інгумація [11], а Я. Боровський – кремація [2]. Д. Шеппинг із цього приводу зауважує, що „...способъ похоронъ долженъ былъ бы, казалось, находится въ связи съ возрѣніемъ язычника на самую мѣстность жилища усопшихъ: рытье могилы и опусканіе въ нее мертвых, казалось бы, низводитъ мысли человека въ подземныя страны, тогда какъ, напротивъ, дымъ, поднимающійся съ костра, невольнo наводитъ его взоры къ небесамъ; но въ дѣйствительности пепель сожженныхъ труповъ все же погребается въ землю или засыпается земляными насыпями, такъ что въ окончательномъ обрядѣ своемъ оба способа похоронъ сходны между собой” [13, с. 4].

Всі дослідники, проте, сходяться на тому, що кремаційний спосіб поховання зникає з приходом християнства. Справа в тому, що вогонь, який колись в очах наших предків наділявся божественною силою і асоціювався з живою істотою, починає вважатися винаходом диявола. Обряд же закопування в землю був виправданий в очах церкви. Так, на підтвердження цього, чимало прикладів зі Святого письма наводить у своїй статті французький дослідник Брюс Лакки. Він зауважує, що „кремація (спалювання тіла померлої людини) - це не християнська практика... Спалювання тіла завжди мало негативне додаткове значення в Писанні...” [6].

У творі І. Котляревського зустрічаємося одразу з двома формами поховання. Про обряд закопування в землю автор дає лише декілька вказівок. По-перше, проводжаючи Палланта на війну, аркадський цар наголошує, що в разі його смерті „живцем полізе до могили”; по-друге, голосячи за вбитим сином, Евріалова мати хотіла б його тіло „до ями з миром проводить”; по-третє, латиняни прагнуть „тіла убитой раті, як водиться, землі предати”.

Сакральне значення цього обряду полягає в тому, щоб відродити (воскресити) померлого. Так, О. Фрейденберг вважає, що „померлого закопують у землю, щоб він міг вийти з неї подібно до рослини. Найголовнішими рослинами в землеробський період були зернові. Тоді можна говорити, що смерть ототожнюється із врожаєм, а померлий сприймається в аграрних образах як персоніфікація плідності землі...” [14, с. 81].

О. Яковлева зауважує, що „тіло „віддають” матері-землі. Земля, як і жінка, дає нове життя” [14, с. 80].

Кремаційний обряд поховання автор описує детальніше. Вперше з обрядом спалення, точніше самоспалення, зустрічаємося в першій частині „Енеїди”. Дідона, у відчаї від того, що її покинув Еней, накладає на себе руки:

Кругом костер той запаливши,
Зо всей одежі роздяглась,
В огонь лахміття все зложивши,
Сама в огні тім простяглась [4, с. 49].

Вдруге ритуальне вогнище для спалення полеглих воїнів наказує розвести Еней:

...К трудам дружину понуждає,
Кладуть із мертвих тіл костри
Соломою їх обволікають,
Олію з дьогтем поливають
На всякий зруб разів по три [4, с. 278].

Спалення небіжчика, зауважує М. Козлов, означало, по-перше, очищення померлого від всього лихого, що супроводжувало його протягом життя, по-друге, розділення його тіла на дві відокремлені субстанції: легку повітряну істоту – дух, який мав потрапити в „небесне царство” разом із димом від кремаційного багаття, і кальциновані кістки (або кості, які нібито потрапляли у „антисвіт”) [3, с. 77].

На думку Я. Боровського, „в погребальном обряде через сожжение отражен культ солнца, которое больше всего почитали наши предки... Огонь на земле (домашний очаг) и огонь на небе (солнце) представлялись священными, так как несли благосостояние человеку” [2, с. 93].

Цікаво, що для ритуального вогнища троянці використовують не дрова, а солому. Солома, вважає О. Яковлева, символізує кінцеву стадію кругообігу в живій природі і водночас початок нового рослинного циклу [14, с. 81], а отже, й початок нового життя.

Перед похованням над тілом померлого, як бачимо з твору, здійснюють цілий ряд магічних дійств. Так, перш ніж, як відправити тіло померлого Палланта до батька, -

...Жінки покійника обмили,
Нове убрання наложили,
Запхнули за щоку п'ятак [4, с. 273].

Тіло покійного сина хотіла б обмити й Евріалова мати:

...Коли б мені твій труп достати
І тіло білеє обмить,
І з похороном поховати... [4, с. 231].

Обмивання тіла покійника має особливе значення. Вода очищає померлого від гріхів повсякденного життя. Така її властивість цілком відповідає християнському віровченню. Так, А. Дудченко, священник, зауважує, що „первый человеческий мир, как рассказывает первая книга Библии, погиб в водах потопа. Такой способ избрал Бог, чтобы уничтожить мир, в котором зло стало абсолютно преобладать над добром... Но став разрушительной, вода, как символ, приобретает еще одно измерение: она очищает” [12]. Вважають, що обряд обмивання повинні здійснювати старші жінки, „бо їм властиво бути наближеними до світу Нави” [5]. Як бачимо, І. Котляревський цілком дотримується цієї усталеної традиції. У творі тіло померлого обмивають не чоловіки, не молодіці, а жінки.

Гроші разом із покійником, за давніми повір'ями, клали для того, щоб він міг заплатити перевізнику за переправу через огненну ріку до

царства мертвих. Померлому лежали цю монету переважно в рот („запхнули за щоку п'ятак”), щоб він її по дорозі в потойбіччя не загубив.

Небіжчика намагалися ніколи не залишати самого, бо вірили, що його тілом може заволодіти „нечистий”. Такий померлий потім міг шкодити родині. Так, біля тіла Палланта знаходимо аркадського підкоморія, який „любистком мухи відганяв”. Любисток, за народними віруваннями, має охоронну властивість, тому прислужник, імовірно, відганяв від тіла померлого не тільки мух, а й злу силу. Подібне сакральне значення мають верболози та очерет, з яких Еней наказує виготовити носилки для покійного Палланта:

Звелів носилки з верболозу
І з очерету балдахин
Зготовить тіла для виносу,
Щоб в них Паллант, Евандрів син,
Вельможа, панська персона
Явилася перед Плутона... [4, с. 273].

Вербу використовують у похоронному обряді як символ воскресіння душі [9, с. 1]. Доречно тут буде пригадати про обряд шмагання великодньою лозою. О. Курочкін вважає, що подібне побиття полягає в „контагіозній магії, в тому, щоб за допомогою удару стимулювати життєву здатність людини” [7, с. 112].

Подвійне семантичне значення має очерет. З християнської точки зору, це символ спасіння. Подібна ідея бере свій початок із біблійного оповідання про народження Мойсея. Так, єгипетський цар наказав вбивати всіх немовлят ізраїльського народу, серед яких мав бути і Мойсей, у зв'язку з тим, що, „коли трапиться війна, то прилучиться й він до ворогів наших, – і буде воювати проти нас, і вийде з цього краю” [1, с. 72]. Одна єврейка, щоб врятувати свого сина, заховала корзину з немовлям в очереті на березі річки. Пізніше цю дитину знайшла фараонова дочка... Можливо, таким чином, І. Котляревський натякає нам про спасіння душі Палланта.

В. Пономарьова вважає, що очерет є своєрідним „медіатором (усилителем) зв'язи с іншими мирами”. На її думку, „камышовая кровля считалась ритуальным средством зв'язи с небесными покровителями, от которых ожидали всевозможных благ” [10]. Крім того, дослідниця зауважує, що очерет є символом царської власті. Тому й не дивно, що при згадці про балдахин з очерету І. Котляревський наголошує на тому, що під ним буде лежати не хто-небудь, а „вельможа, панська персона”.

Наші предки вірили, що потойбіччя є дзеркальним відображенням реального життя. Тому покійників намагалися забезпечити всім необхідним, що могло їм знадобитися в іншому світі. Так, І. Котляревський зазначає, що троянці

В огонь шпурляли різну зброю,
Одежу, обув дорогую,
Шаблі, ладунки, келепи,

Шапки, свитки, кульбаки, троки,
 Онучі, постолои, волоки
 Шпурлялись, як на тік снопи [4, с. 278].

Так само й Дідона, одержу, з якої роздяглась, не залишає десь збоку, а кидає у вогнище („в огонь лахміття все зложивши”), очевидно, вірячи в те, що вона знадобиться їй в іншому світі.

Цікаво, що в усіх приготуваннях до похорону, та й в самому ритуалі поховання, Еней ніби залишається осторонь. Він лише віддає всім накази і „к трудам дружину понуждає”. І це не випадково. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) з цього приводу зауважує, що „все потрібне при Похороні робили чужі, бо на своїх мерлець би й погнівався, що хотять його позбутися, а свої тільки голосили, і навіть землі на могилу не кидали” [8, с. 256].

Ритуал голосіння над померлим має язичницьке походження. Церква рішуче забороняла таке явище, але знищити не змогла, тому врешті привласнила цей обряд. „По покійному звичайно плаче тільки рідня, але самі жінки, – чоловіки ніколи не плачуть”, – зауважує митрополит Іларіон [8, с. 252]. У цьому проявляється певний сакральний зміст. Вважають, що „жінка має більше духовної снаги для відкриття брами Иру” [5, с. 2]. Так, в „Енеїді” І. Котляревського читаємо:

Жінки, порозпускавши коси,
 Розхристані і без свиток,
 Розтръопані, простоволосі
 Галасовали на весь рот.
 По мертвих жалібно кричали,
 По грудях билися, стогнали... [4, с. 279].

Не випадково І. Котляревський, у даному випадку, зображає жінок із розпущеними косами. У похоронному обряді розплетені коси символізують глибоку скорботу.

Обряд оплакування померлого був, очевидно, обов’язковою ланкою язичницької ініціації переходу померлого до іншого світу, хоча він мав, безперечно, і свою християнську сакральну символіку. Цей обряд пов’язаний із символікою болю, жіночим началом і процедурою „народження навпаки” [3, с. 37]. Так, Евріалова мати,

І голову коли пізнала
 Свого синочка Евруся,
 То по валу і розпласталась,
 Кричала, гедзалась, качалась,
 Кувікала, мов поросся [4, с. 230].

Отже, поховальний обряд в „Енеїді” І. Котляревського має виражену язичницько-християнську символіку і за своєю суттю спрямований на те, щоб швидко „переселити” небіжчика до потойбічного світу й забезпечити для нього певні умови існування.

1. Біблія, або Книги святого письма Старого й Нового заповіту [перекл. проф. І. Огієнко]. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2007. – 1376 с.
2. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян / Ярослав Евгеньевич

- Боровский. – К. : Наук. думка, 1982. – 104 с.
3. *Козлов М.М.* Язичницькі уявлення східних слов'ян про потойбічний світ (IX - XIII ст.) : дис ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Михайло Миколайович Козлов. - К., 2002. – 177 арк.
  4. *Котляревський І.* Енеїда / Іван Котляревський. – К. : Дніпро, 1963. – 335 с.
  5. Крада (Клада). Обряд поховання [Ел. рес.]. – Режим доступу : http://alaturg.org.ua/literatura/mtrebnyk/11_pohovannia.htm. – Назва з екрана.
  6. Кремація. [Ел. рес.]. – Режим доступу : <http://www.heavenforu.com/russian/cremation.htm>. – Назва з екрана.
  7. *Курочкін О.* Поховальні забави – релікти дохристиянського світогляду / Олександр Курочкін // Берегиня. – 1998. – № 3-4. – С. 106–122.
  8. *Іларіон*, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Накладом Видавн. Комісії при Товаристві „Волинь”, 1965. – 424 с. [Репринтне вид. : К. : Обереги, 1991. – 424 с.].
  9. Ой, вербиченько, біле личенько. [Ел. рес.]. – Режим доступу : http://www.spidkova.com.ua/archiv/52/52_9.htm. – Назва з екрана.
  10. О чем шумел камыш ?.. Символика образа. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-19223/>. – Название с экрана.
  11. *Рыбаков Б.* Язычество древней Руси / Борис Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 782с.
  12. Святая вода в православии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kiev-orthodox.org/site/faithbasis/2172/>. – Название с экрана.
  13. *Шеппингъ Д.Р.* Дохристиянское воззрѣніе челоуѣка на смерть и загробную жизнь / Д. Р. Шеппингъ. – М. : Типо-литография Высочайше утвержденного Т-ва И.К. Кушнеревъ и К°, Пименовская улица, собств. домъ, 1889. – 28 с.
  14. *Яковлева О.* „Потойбіччя” в уявленнях прадавніх українців / Ольга Яковлева // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №3. –С. 78–84.

Анотація

Проанализированы языческо-христианские элементы похоронного обряда в „Энеиде” И. Котляревского; освещены его специфика и формы проведения.

Ключевые слова: *И. Котляревский, похоронный обряд, кремація, ингумація.*

Summary

Pagan and Christian elements of the funeral ritual, its sense and role in „Eneida” of Ivan Kotlyarevsky is analysed in this article.

Key words: Ivan Kotlyarevsky, funeral ritual, cremation, bury.

Стаття надійшла до редколегії 8.10.2010 р.